

ної організації». Справа спрямовувалася на розгляд НКВД ССРСР на підставі наказу того ж репресивного відомства № 00485 (сумнозвісного «польського наказу»)¹⁵¹.

7 лютого 1939 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.¹⁵²

Реабілітований Ян Саулевич значно пізніше решти головних «фігурантів» так званої справи «Польської Військової Організації» в УССР 1933–1935 рр. — Б. Скарбека-Шацького (реабілітованого 27 лютого 1958 р.), С. Лазоверта (21 липня 1956 р.), сокурсника Саулевича 1915–1916 рр. по Харківському сільськогосподарському інституту й згодом «подільника» по «ПОВ» Костянтина-Теоділа Вишневського (17 січня 1958 р.) та ін.; а також й колишнього колеги по роботі у Центральній комісії національних меншин при ВУЦВК С. Г. Ялі (реабілітованого 10 лютого 1959 р.). Сталося це, очевидно, за браком близьких (чи навіть і далеких) родичів «хрещеного батька» Мархлевського району, які б вчасно заопікувалися його реабілітацією. Адже на момент арешту Я. Саулевич був уже розлучений зі своєю дружиною, лікарем Олександрою Татарською. Дітей від шлюбу у нього не було. Його мати, за деякими відомостями, як і раніше, мешкала 1934 р. у власній садибі Гаспарі у «буржуазній» Латвії. Щоправда, зв'язок з нею син втратив ще 1927 р. — за сім років до власного ув'язнення й засудження.

26 квітня 1990 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УССР розглянула у судовому засіданні кримінальну справу за протестом першого заступника Прокурора УССР на вирок Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р., згідно з яким колишній начальник відділу Саратовського крайового земельного управління Ян Домінікович Саулевич, 1897 р. народження, член КП(б)У з 1924 р. по 1934 р. (виключений внаслідок «чистки»), був засуджений до десяти років позбавлення волі з поразкою у правах на п'ять років. Протест був задоволений, вирок від 8 червня 1935 р. стосовно Саулевича скасовий, а справу щодо нього припинено «за відсутністю у його діях складу злочину»¹⁵³.

¹⁵¹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 201–202.

¹⁵² Там само, арк. 326.

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП, арк. 337–338.

Валерій Левченко, Едуард Петровський
(Одеса)

«Арештувати як українського есера...»

(до біографії професора філософії та педагогіки
Одеського державного університету Михайла Гордієвського)

Levchenko V., Petrovskyi E. «To arrest as Ukrainian social revolutionary» (to the biography of Mykhailo Hordievskyi, a professor of philosophy and pedagogics of Odessa State University).

Based on the unknown documents of former Soviet security services, the authors reconstructed the milestones of political and scientific activity of Mykhailo Hordievskyi, a professor of philosophy and pedagogy of Odessa State University.

Багатогранна історія Одеського університету, одного з найстаріших та відомих вищих навчальних закладів України, вже понад 140 років славиться своїми традиціями, науковими школами і педагогічними кадрами. Тисячі випускників проводили дослідження в стінах університету та за його межами. Багато з них стали видатними вченими, які працею визначали якість наукового і освітнього статусу закладу в різні періоди його існування. Найбільших трансформацій університет зазнав у перші десятиліття після встановлення радянської влади. Ліквідація Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), створення Одеського інституту народної освіти (ОІНО), поновлення діяльності університету у статусі Одеського державного (ОДУ) — це лише зовнішні ознаки змін, пов'язаних з експериментами більшовиків у сфері вищої освіти. Їх внутрішня сутність визначалася бажанням лідерів російського більшовизму поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовицькою партією.

В процесі реалізації цього завдання, поряд із вихованням нових наукових кадрів, у різний спосіб відбувалася заміна представників старої генерації вчених. Однією з форм стала заборона займатися викладацькою роботою, дослідницькою працею та публікувати її результати. Дехто з науковців змушений був виїхати поза межі України й назавжди або на тривалий час припинити наукову роботу.

Зручним способом усунення багатьох «колишніх» вчених та педагогів стали політичні репресії. Часто вони супроводжувалися подальшим вилученням наукових праць та заборонаю згадувати ім'я ненависної владі «ворога народу». Саме через це у небутті

зникли чимало знаних свого часу викладачів і вчених, про долі яких ми довідуємося лише зараз.

Підсумовуючи історіографію з історії Одеського університету, З. В. Першина зауважувала: «Існують також і окремі проблеми та періоди, що вимагають, як впливає з історіографічного аналізу, наукового пошуку і розробки. Це — долі вчених і студентів трагічних 1930-х років...»¹. Одним з когорти представників професорського складу старшого покоління, що працювали за радянських часів і потрапили у вир репресивної політики був Михайло Іванович Гордієвський. Хоча ця розвідка висвітлює трагічну сторінку однієї особистості, однак вона віддзеркалює драматичну долю всієї дореволюційної української інтелігенції.

На жаль, незважаючи на активні пошуки у галузі історичної біографістики, постать М. І. Гордієвського ще не стала об'єктом ретельного вивчення. Жорстокі реалії ХХ ст. спричинили забуття його ім'я, науково-педагогічної та громадсько-політичної діяльності. Інформації про нього немає у жодному з видань історії університету або в біографічних нарисах, зібраних в 4-томному виданні біографічного словника «Професори Одеського (Новоросійського) університету»². Хоча М. І. Гордієвський займався викладацькою і науковою діяльністю в Новоросійському університеті, Інституті народної освіти, Одеському державному університеті.

У повоєнний період прізвище М. І. Гордієвського промайнуло двічі в 1960-х рр. — в оглядовій книзі «Розвиток філософії в Українській РСР» та невеликій за обсягом довідці, яка міститься в «Енциклопедії українознавства»³. Перші спроби поновлення забутого ім'я М. І. Гордієвського в середині 1990-х рр. зробили

¹ Першина З.В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова // Записки історичного факультету. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 29.

² Юрченко О.Л., Першина З.В., В'язовський Г.А. Одеському університету — сто років. — Одеса: Маяк, 1965; Одесский университет (1865–1990) / Л. А. Ануфриев, С. И. Аппатов, Ю. А. Амброс и др. — К.: Лыбидь, 1991; Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. У 4-х т. / Під ред. В. А. Сминтини. — Одеса: Астропринт, 2000; Вид. 2-е, доп. / Відп. ред. В. А. Сминтина. — Одеса: Астропринт, 2005.

³ Розвиток філософії в Українській РСР. — Київ: Наукова думка. — 1968; Гордієвський М.І. // Енциклопедія Українознавства: В 10 т. — Т. 2. — Львів, 1993.

Л. Н. Сумарокова у нарисі «Філософія в Одесі» та відомий одеський краєзнавець Г. Д. Зленко в місцевій періодичній пресі⁴. Побіжні згадки знаходимо у новітньому виданні з історії Національної академії наук України та в монографіях Н. М. Гупана і В. М. Заруби⁵. Важливим джерелом для дослідження долі та наукових здобутків М. І. Гордієвського стали документи Державного архіву Одеської області, його архівна кримінальна справа, що знаходиться в Управлінні Служби безпеки України в Одеській області, поодинокі статті в науковій літературі та матеріалах періодичної преси 1920–1930-х рр.⁶

Михайло Іванович Гордієвський народився 23 травня (6 червня)⁷ 1885 р. в селі Зеленькі Київської губернії у родині священика⁸. Після закінчення у 1905 р. Київської духовної семінарії М. І. Гордієвський став студентом історико-філологічного факультету ІНУ, де в повній мірі проявилися його здібності до філософії⁹. Він постійно брав участь у роботі студентського філософського гуртка та філософського товариства, організованих професором кафедри філософії ІНУ М. М. Ланге. Для доповідей на гуртку він підготував кілька рефератів з історії філософії та історії педагогіки, які згодом були надруковані у редактованому професорами М. М. Ланге й Є. М. Щепкіним журналі «За свободу». Твір «Критический разбор двух первых антиномий Канта» М. І. Гордієвський виконав настільки досконало, що за пропозицією М. М. Ланге його надрукували окремим накладом.

⁴ Сумарокова Л.Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 503–507; Зленко Г.Д. Життя і смерть Михайла Гордієвського // Чорноморські новини. — 1997. — 22 жовтня; Його ж. Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». — Одеса, 2005.

⁵ Історія Національної академії наук України. Т. I (1924–1928). — К., 1998. — С. 534–535, Т. II (1918–1933). — К., 2003. — С. 339–342; Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. — К., 2002; Заруба В.М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. — Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004.

⁶ Minerva. Jahrbuch der gelehrten welt. — Berlin und Leipzig, 1925. — Р. 1035–1037; 1926. — Band II. —Р. 1524–1525; 1928. — Band II. —Р. 1820–1822; Гордієвський Михайл Іванович // Наука и научные работники СССР. — Ленинград: АН СССР, 1928.

⁷ Дата 6 червня вказана у справах архіву УСБУ в Одеській області.

⁸ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1, 10.

⁹ Там само, ф. 5, оп. 19, спр. 23, арк. 5, 17, 29; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1, 4, 10.

Після закінчення у 1910 р. університету молодого дослідника залишили на кафедрі філософії «для отримання професорського звання». Під керівництвом М. М. Ланге він почав проводити подальші наукові дослідження.

У 1915 р. М. І. Гордієвський склав магістерський екзамen і був зарахований приват-доцентом та магістрантом на кафедрі філософії історико-філологічного факультету ІНУ. Перші роки становлення молодого вченого відбувалися під впливом видатного вченого, його наукового керівника та наставника М. М. Ланге. Паралельно М. І. Гордієвський працював також учителем історії в реальній школі та жіночій гімназії м. Одеси.

Незабаром, згідно штатного розкладу в університеті, він змінив професора О. П. Казанського, який виїхав до Москви. У весняному півріччі 1917 р. через нестачу професорського складу на факультеті приват-доцентам М. І. Гордієвському і І. М. Калініну доручили викладати курс та практичні заняття з філософії¹⁰.

Згідно постанови Тимчасового Уряду від 24 червня 1917 р., керівництво університету 20 вересня 1917 р. прийняло рішення про надання права брати участь у засіданні історико-філологічного факультету з дорадчим голосом молодим вченим магістрантам М. І. Гордієвському, О. Л. Коцеовському, Є. О. Загоровському та Ф. Г. Александрову. «Демократизація» університету надала можливість М. І. Гордієвському не тільки брати участь, а й впливати на громадське і педагогічне життя факультету¹¹. В перші роки викладацької діяльності на історико-філологічному факультеті ІНУ М. І. Гордієвський набував досвіду, авторитету й довіри серед старших колег. У 1918–1919 навчальному році він став вже доцентом по кафедрі філософії¹².

До літа 1920 р., паралельно з викладанням в ІНУ, М. І. Гордієвський у 1916–1920 рр. також працював на Одеських вищих жіночих курсах. У 1916–1917 навчальному році він перебував на посаді приват-доцента і викладав «Вступ до філософії» для слухачів першого курсу природничого відділення. Основні лекції з «Філософії» вів його вчитель М. М. Ланге. В той час для отримання можливості вести самостійні курси було необхідно провести

два спецкурси: один за дорученням факультету, а другий за власним вибором. Тому, спочатку у 1917–1918 академічному році до основного курсу М. І. Гордієвському доручили вести одну годину з спецкурсу «Столітні проблеми етики», а в 1918–1919 рр. — для всіх бажаючих одну годину загального курсу «Філософії релігії». Того ж року він зайняв посаду доцента і отримав доручення викладати дисципліни колеги приват-доцента І. М. Малініна. Останньому передали курс М. І. Гордієвського «Вступ до філософії», що означало певне пониження викладацького статусу. Протягом 1918–1920 рр. М. І. Гордієвський викладав «Логіку» та «Педагогіку» на словесному та історичному відділеннях. Курси з «Педагогіки» і «Історії педагогіки» у подальшому стали основними в його викладацькій кар'єрі, а деяким аспектам з цих дисциплін він присвятив глибокі наукові дослідження¹³.

Ще в юнацькі роки, починаючи з 1903 р., М. І. Гордієвський захопився політикою. Як член української студентської Громади брав участь у студентських вічах товариства, де познайомився з М. Слабченком, А. Ніковським та П. Клепацьким¹⁴.

У буремні роки Першої світової війни, двох революцій й громадянської війни М. І. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху і послідовно обстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. Починаючи з весни 1917 р., в Одесі під редакцією В. Чехівського почав виходити часопис «Українське слово», який видавало товариство «Українська хата» спільно з «Просвітою». Поряд з М. Слабченком, І. Липою, С. Шелухіним, В. Боровиком та П. Клепатським там друкував праці М. Гордієвський¹⁵. Весною 1917 р. товариство «Українська хата» делегувало його на Український національний з'їзд, який надав повноваження Центральній Раді представляти і захищати український народ¹⁶.

8 січня 1918 р. відбулося відродження Одеського осередку «Просвіти». Розпочався процес утворення українських шкіл для дітей та дорослих, відкриття і функціонування книгарень, чита-

¹³ ДАОО, ф. 334, оп. 3, спр. 7539, арк. 55, 80, 96, 110; спр. 7658, арк. 4, 53, 56; оп. 5, спр. 20, арк. 1.

¹⁴ Заруба В.М. Вказ. праця. – С. 60.

¹⁵ Там само. – С. 44.

¹⁶ Мисечко А.І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Записки історичного факультету. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 99.

¹⁰ ДАОО, ф. 5, оп. 11, спр. 13, арк. 187а зв., 187б зв.

¹¹ Там само, ф. 45, оп. 4, спр. 2017, арк. 24.

¹² Там само, ф. Р-1359, оп. 1, спр. 8, арк. 39, 47; ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 4.

лень, різноманітних гуртків, дитячих притулків. Члени «Просвіти» та запрошені гості проводили публічні читання, лекції, доповіді і бесіди. Активно почали функціонувати різноманітні хорові, театральні та музично-драматичні студії. На любительській сцені товариства грали п'єси «Солоха» та «Бувальщина». При «Просвіті» планувалося створити власний кооператив для видачі продуктів членам товариства, влаштувати технічні і загальноосвітні курси. М. І. Гордієвський також брав участь у діяльності Одеської «Просвіти»¹⁷.

За гетьманства П. Скоропадського у 1918 р., опозиційно налаштована до влади група осіб зорганізувала видання часописів «Наше село», «Вільне життя» і «Молода Україна». Редактором «Вільного життя» був М. Слабченко, який публікував щодня по кілька статей під численними псевдонімами. В цих виданнях разом з І. Луценко, І. Липою та Ю. Грищенко власні опозиційні думки висловлював М. Гордієвський¹⁸. У грудні 1918 р. місто захопив французький експедиційний корпус, хоча фактично керували в місті й далі офіцери Добровольчої армії. В цей час українські партії есерів та соціал-демократів об'єдналися у політичний блок для боротьби з білогвардійцями та окупантами. Есер М. І. Гордієвський разом з соціал-демократом М. Є. Слабченком написали дві відозви французькою мовою до солдатів та офіцерів експедиційних військ. У листівках автори викривали авантюризм дій французького уряду, які намагалися загравати з українськими політиками, пропонуючи повернути гетьмана¹⁹.

Як член української партії соціалістів-революціонерів М. Гордієвський в 1917 р. був кандидатом у депутати Установчих зборів по Херсонському округу від губернських комітетів селянських депутатів, а в січні 1919 р. — делегатом Трудового конгресу²⁰. Водночас був редактором одеського журналу «Основи»²¹.

З приходом у квітні 1919 р. в Одесу більшовиків М. Гордієвський входив до складу редакції газети «Боротьба» — друкованого

органу Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), був членом міського і губернського виконавчих комітетів разом з О. Шумським, В. Блакитним, П. Любченком та Є. Щепкіним. Таким чином, есер М. І. Гордієвський все більше схилився до «боротьбистів».

У співавторстві з М. Є. Слабченком вони навіть написали «Відкритий лист», спрямований проти більшовицької політики «воєнного комунізму» у питанні національного відродження²². Однак, в березні 1920 р. УКП(б) була розпущена більшовиками, а її члени перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у власних партійних переконаннях М. І. Гордієвський відмовився від членства в КП(б)У. Лише в 1925 р. (за іншою версією в 1926 р.) він офіційно оголосив в пресі про вихід з партії боротьбистів.

Після остаточного встановлення 7 лютого 1920 р. в Одесі більшовицької влади М. І. Гордієвський разом з провідними вченими Є. О. Загоровським, О. О. Рябіним-Склярєвським, М. Є. Слабченком та іншими намагався відновити діяльність Одеського товариства історії і старожитностей, історико-філологічного і бібліографічного товариств, які через часті зміни влади припиняли діяльність. Проте радянська влада бачила в організованих осередках українства «гнізда буржуазних професорів контрреволюційного настрою» і жодним чином не сприяла продовженню їх діяльності. Незабаром товариства, крім бібліографічного, взагалі були ліквідовані²³.

Влітку 1920 р. в Одесі, згідно з інструкцією народного комісаріату освіти УСРР (НКО), були реорганізовані існуючі вищі навчальні заклади та створені нові²⁴. В 1920–1921 навчальному році М. І. Гордієвський працював одразу в трьох інститутах. У відкритому в 1920 р. інституті народного господарства професор третьої категорії (найменшої. — *Авт.*) М. І. Гордієвський викладав «Історію суспільних наук»²⁵. В Одеському гуманітарно-суспільному інституті (існував 1920–1922 рр.) йому на посаді доцента, магістру філософії доручили вести курси лекцій з «Логіки», «Історії педагогіки», «Методології суспільних наук». Також за вченим, з числа

¹⁷ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС, спр. 21703-п, арк. 195.

¹⁸ Заруба В. М. Вказ. праця. — С. 45.

¹⁹ Там само. — С. 74–75.

²⁰ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС, спр. 25243-п, арк. 223.

²¹ Антипов Ю. Ф. Интеллигенция Одессы в «Угаре НЭПа» // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Одесса: Изд-во «Optimum», 2006. — С. 94.

²² Заруба В. М. Вказ. праця. — С. 77.

²³ Там само. — С. 125.

²⁴ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 1.

²⁵ Там само, ф. Р-129, оп. 1, спр. 72, арк. 17; спр. 73, арк. 4 зв.; спр. 78, арк. 3–8; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 15, арк. 49.

випускників закритого ІНУ, було залишено вісім студентів для самостійних досліджень²⁶.

Третім місцем роботи М. І. Гордієвського у той час був Одеський інститут народної освіти (ОІНО). Його 29 липня 1920 р. зарахували лектором українського відділення разом з багатьма представниками закритого ІНУ, такими як Р. М. Волков, М. М. Ланге і М. Є. Слабченко²⁷.

На першому засіданні викладачів ОІНО 31 липня 1920 р. М. І. Гордієвського обрали членом Ради інституту. Протягом навчального року він був присутній на одинадцяти засіданнях з тринадцяти. На посаді доцента, магістранту філософії доручили викладати «Історію педагогіки», «Психологію дошкільного віку» і «Історію педагогічних ідей у дошкільному вихованні». У 1921–1922 навчальному році він отримав посаду професора²⁸.

У 1922 р. за відсутності можливості друкувати наукові праці М. І. Гордієвський з професорами В. Ф. Лазурським, А. В. Флоровським та П. А. Бузуком на особисті кошти здійснили випуск другого тому «Ученых записок Высшей Школы». В цій збірці була надрукована і його праця «К вопросу о социальной педагогике Платона»²⁹.

Будучи передостаннім учнем М. М. Ланге (останній, Г. В. Флоровський, емігрував у 1920 р.), М. Гордієвський залишився єдиним продовжувачем цієї філософської школи в Одесі у 1920-ті рр. Жоден з учнів-філософів М. М. Ланге більше не викладав в Одесі³⁰. Останнім виступом М. І. Гордієвського на філософську тему стала промова 4 грудня 1922 р. на урочистому засіданні ОІНО, присвяченому 200-й річниці з дня народження Г. С. Сковороди, яку через рік надрукували у збірці «Пам'яті Сковороди (1722–1922)»³¹. Ця робота здобула позитивні відгуки спеціалістів³².

²⁶ ДАОО, ф. Р-849, оп. 3, спр. 5, арк. 1а; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 5, арк. 319, 386.

²⁷ Там само, ф. Р-5432, оп. 1, спр. 2, арк. 37–38.

²⁸ Там само, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв.–10; спр. 3, арк. 1; спр. 399, арк. 17.

²⁹ Гордиевский М.И. К вопросу о социальной педагогике Платона // Ученые записки Высшей Школы г. Одессы. – 1922. – Т. 2. – С. 91–96.

³⁰ Сумарокова Л.Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 491–511.

³¹ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 112, арк. 1 зв.

³² Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. – Харків: Держвидав України, 1926. – С. 347–349.

Влітку 1922 р. відбулася чергова реорганізація вищих навчальних закладів. До складу ОІНО увійшли фізико-математичний інститут та історико-філологічний факультет гуманітарно-суспільного інституту, що склали новий факультет професійної освіти. Тут до 1930 р. проводилася основна науково-педагогічна діяльність професора вищої шостої групи по кафедрі «Історія педагогіки» М. І. Гордієвського³³.

На 1923–1924 навчальний рік М. І. Гордієвський підготував програми з курсів: «Історія виховання в соціологічному висвітленні», «Історії педагогічної теорії і практики», «Основи соціального виховання», «Історія огляду педологічних навчань»³⁴ і «Історія педагогічних навчань». Президія інституту затвердила тільки два курси по факультету соціального виховання: по дві години у кожному триместрі для другого курсу «Історія огляду педологічних навчань» і для третього курсу «Історія педагогічних навчань»³⁵.

У 1924–1925 навчальному році М. І. Гордієвський став членом соціально-педагогічного комітету при ОІНО, який було організовано у травні 1924 р. До його складу входило вісімнадцять професорів. В цьому році М. І. Гордієвський вів курс «Огляд педагогічних навчань» на третьому семестрі першого курсу літературного і історичного відділів факультету професійної освіти³⁶.

З 14 січня по 1 листопада 1926 р. М. І. Гордієвський займав посаду декана факультету соціального виховання. Підставою для звільнення стала заява з проханням звільнити його від виконання обов'язків через хворобу. Її заслухали на засіданні Правління ОІНО і з 1 листопада на посаду декана призначили Р. М. Волкова³⁷. 9 жовтня 1926 р. була затверджена педагогічна предметна комісія ОІНО і М. Гордієвський постійно входив до її складу. Вона охоплювала такі предмети: педологія, експериментальна психологія, педагогіка колективу, анатомія та фізіологія дитини, шкільна гігієна,

³³ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 404, арк. 1, 22; ф. Р-5432, оп. 1, спр. 15, арк. 57–58 зв.

³⁴ Педологія (*грец.* «наука про дитину») — предметом вивчення вважала дитину й охоплювала своїм змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини. Постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. була заборонена. Див.: Історія педагогіки / За ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. – Житомир, 1999. – С. 279.

³⁵ ДАОО, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 430, арк. 1; спр. 432, арк. 42–44.

³⁶ Там само, спр. 429, арк. 17; спр. 490, арк. 1–24.

³⁷ Там само, спр. 585, арк. 22; спр. 112, арк. 23.

система освіти, дидактика, історія педагогіки, праця в майстернях, малювання, співи, методика суспільствознавства і методика математики. В комісії він постійно працював під керівництвом С. Л. Рубінштейна (голова у 1926–1927 рр.), А. Г. Готалов-Готліба (голова у 1927–1930 рр.), В. І. Селінова (заступник голови 1926–1930 рр.)³⁸.

1926–1927 навчальний рік був черговим роком реформи вищої освіти: відбувся перехід факультету професійної освіти на чотирирічний курс навчання. Тому випуск фахівців відклали та збільшили навантаження по відділах. М. І. Гордієвському доручили викладати «Сучасні педагогічні течії» — по дві години у кожному триместрі на громадознавчому відділі факультету професійної освіти для першого і другого курсів (загальні), по дві години в перших двох триместрах третього курсу на секціях історії і мови та по дві години на трьох курсах технічно-математичного і агробіологічного відділах. Загалом це нараховувало по 20 годин на тиждень у першому і другому триместрах та 12 годин на тиждень в третьому³⁹. Таке навантаження потребувало затрат великої кількості часу і величезного фізичного напруження.

У 1927–1928 навчальному році М. І. Гордієвський працював штатним професором другої групи з заробітною платою 260 крб. 88 коп. Він викладав лекції з курсу «Педагогічні течії» на громадознавчому відділі для других курсів секцій мови та літератури й історичної. На другому курсі українського відділення факультету соціального виховання вів предмет «Історія педагогіки»⁴⁰.

З кожним роком професійний рівень М. І. Гордієвського зростає. На підставі оголошення в Бюлетені НКО у робочому плані ОІНО в 1927–1928 академічному році передбачалося організувати сім семінарів «поширеного» типу. В їх складі планувався й семінар з педагогіки під керівництвом професора М. І. Гордієвського з такими викладачами: А. Г. Готалов-Готліб, С. Л. Рубінштейн і І. А. Хаїт. В роботі семінарів мали бути задіяні 27 професорів (7 керівників і 20 викладачів) з загальною оплатою 720 крб. на місяць, або 8640 крб. на рік. На засіданні Правління ОІНО від 30 листопада 1928 р. прийняли рішення про остаточне відкриття 1 січня 1929 р. семінару з педагогіки та педології під керівництвом М. І. Гордієвського.

³⁸ ДАОО, спр. 538, арк. 22; спр. 583, арк. 112.

³⁹ Там само, спр. 590, арк. 6–12.

⁴⁰ Там само, спр. 9, арк. 1–3; спр. 17, арк. 1; спр. 583, арк. 65.

Семінар поділявся на секції: історії педагогіки — М. І. Гордієвський, рефлексології та педології — Е. О. Шевальов і системи освіти — А. Г. Готалов-Готліб. Він нараховував 25 слухачів для яких необхідною умовою визначалося вивчення іноземних мов. Проте зі зміною постанови Правління від 21 грудня 1928 р. прийняли рішення затвердити єдиний семінар, в якому передбачалося проводити роботу в галузі дисциплін: історії педагогіки, рефлексології в зв'язку з педологією, системи освіти, дидактики, соціального виховання й дефектології. Термін навчання для вивчення однієї з зазначених дисциплін складав один рік. В семінарі повинні були працювати дійсні члени науково-дослідної кафедри педагогіки й педології: А. Г. Готалов-Готліб, Е. О. Шевальов, С. О. Лозинський, М. М. Тарасович і М. І. Гордієвський⁴¹.

У 1928–1929 навчальному році М. І. Гордієвський викладав курс «Історії педагогіки» на українському відділенні факультету соціального виховання⁴². Того ж року на підставі постанови Правління ОІНО від 8 червня 1928 р. М. І. Гордієвський увійшов до редакційної комісії з підготовки другого тому «Записок Одеського ІНО». Комісія організувалася у складі ректора Т. М. Внукова і викладачів А. Г. Готалова-Готліба, Д. Г. Елькіна та І. І. Каповича. На відміну від першого тому, де були надруковані статті тільки професорів, до друку у другому томі рекомендувалося зібрати матеріал та провести підписку серед викладачів, аспірантів і студентів. Проте за браком коштів цей проект не було реалізовано⁴³.

За роки праці в ОІНО М. І. Гордієвський зарекомендував себе дуже працездатною та відповідальною особою. У першому і другому кварталі 1929–1930 академічного року п'ятдесят викладачів пропустили лекції без поважних причин. До їх числа потрапили навіть такі знані викладачі як Є. О. Загоровський, М. І. Мандес, М. Є. Слабченко та інші. Згідно колективної угоди від 1929 р. за наказом ректора Т. М. Внукова від 17 лютого 1930 р. з них утримали заробітну платню загальною сумою 889 карб. 37 коп. До списку викладачів-прогульників М. І. Гордієвський не потрапив⁴⁴.

На початку 1930–1931 навчального року ОІНО було реорганізовано у три інститути. В двох з них — інституті соціального вихо-

⁴¹ ДАОО, спр. 622, арк. 34–34 зв., 88–88 зв., 91.

⁴² Там само, арк. 46 зв.

⁴³ Там само, спр. 660, арк. 117–117 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 658, арк. 19–20.

вання та фізико-хіміко-математичному інституті у 1930–1933 рр. викладав М. І. Гордієвський.

У 1920-ті рр. паралельно з багатогранною та плідною діяльністю в ОІНО М. І. Гордієвський приділяв значну увагу науково-громадській роботі. У 1924–1926 рр. він очолював науково-методичну комісію Губернського комітету політичної освіти у справі українізації. В 1927–1930 рр. керував науково-дослідною кафедрою педагогіки і педології при ОІНО.

У 1926 р. за сприянням М. Є. Слабченка було створено перший академічний осередок — Одеське наукове товариство при УАН (ОНТ), яке діяло як філія Академії наук, у складі п'яти секцій: соціально-економічної, історико-філологічної, природничо-математичної, медичної і педагогічної з двома підсекціями: історії педагогіки і дидактично-методичної. Членами товариства стали понад 150 вчених. Провідну роль в товаристві, як науковець і адміністратор, відіграв М. І. Гордієвський. Він посідав одразу три посади: голова товариства, педагогічної секції і підсекції історії педагогіки. Члени ОНТ брали активну участь в громадсько-просвітній роботі. За п'ять років діяльності, під керівництвом М. Гордієвського було організовано публічне вшанування академіків С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, К. Студинського і професора В. Лазурського, а також читання лекцій, присвячених пам'яті видатних діячів культури — І. Ньютона, Г. Песталоцці, О. Кониського, Т. Шевченка, А. Скальковського, Л. Толстого, М. Комарова, М. Коцюбинського, М. Ланге. На ювілейному вечорі, присвяченому 100-ї річниці народження швейцарського педагога Генріха Песталоцці, М. Гордієвський виголосив доповідь «Філософські підвалини педагогіки Г. Песталоцці».

Разом із колегами, М. І. Гордієвський плідно працював над розвитком науково-дослідницької діяльності товариства. Робота соціально-економічної секції, головним чином, здійснювалася у двох напрямках — вивчення економіки України і студіювання економічної думки в Україні у ХІХ ст. Вчені історико-філологічної секції досліджували проблеми філології та історії української і західноєвропейської літератури. Педагогічна секція під постійним керівництвом М. І. Гордієвського готувала доповіді з історії педагогіки та методики викладання. За весь час діяльності товариства на засіданнях вчений висступив з низкою ґрунтовних і змістовних доповідей, більшість з яких у подальшому було надруковано, зокрема: «Філософські підвалини педагогіки Г. Песталоцці», «Педа-

гогічні погляди Дюї», «Напередодні великого ювілею (1827–17.ІІ.1927 р. До майбутнього святкування 100 роковин Генріха Песталоцці)» і «Наукова й громадсько-педагогічна діяльність професора М. М. Ланге».

Радою ОНТ, при наполегливій участі М. І. Гордієвського, було ухвалено постанову педагогічної секції про видання творів Іоганна Генріха Песталоцці. До кожного твору М. І. Гордієвський особисто планував додати вступну статтю, аналіз твору й коментарі. Після ухвалення проекту педагогічною комісією ВУАН, на жаль, з невідомих обставин його так і не було здійснено⁴⁵.

На засіданнях Одеського бібліографічного товариства у 1926–1930 рр. М. І. Гордієвський виступав з доповідями на тему «Критичний огляд радянської ювілейної літератури про Песталоцці», «Література з історії педагогіки за 10 років революції» і «М. І. Пирогов і “Одесский Вестник”». Статті на основі цих доповідей були надруковані у записках товариства⁴⁶.

Доброзичливе ставлення і підтримку в академічних колах Одеси М. І. Гордієвський знаходив у В. Герасименка, К. Копержинського та М. Слабченка (давнього приятеля з університетських часів)⁴⁷. В середині 1920-х рр. у середовищі місцевої наукової інтелігенції виникла конфронтація через існування двох поглядів на подальший розвиток національної історичної науки. Лідерами цих напрямків були С. Єфремов та М. Грушевський. В Одесі сторону першого підтримували В. Герасименко, В. Ралев, Л. Грищенко на чолі з М. Слабченком. Альтернативну позицію прийняли А. Музичка, Є. Загорівський, В. Чудновцев, Ф. Петрунь, Б. Комаров, К. Копержинський та О. Рябінін-Скляревський. Центральною фігурою в цьому протистоянні, яка координувала дві сторони наукової еліти Одеси, на думку місцевого окрвідділу ДПУ, вважався М. Гордієвський⁴⁸.

Участь М. І. Гордієвського в українізації в 1920-х рр. відбилася й у спогадах І. Майстренка, редактора газети «Чорноморська комуна» у 1929–1931 рр. В «Історії мого покоління» він згадував:

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 7, спр. 5944, арк. 14–22.

⁴⁶ Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – 1928. – Ч. 1. – С. 17–29; 1929. – Ч. 2–3. – С. 3–56; 1930. – Ч. 4. – С. 3–22.

⁴⁷ Заруба В.М. Вказ. праця. – С. 164.

⁴⁸ Антипов Ю.Ф. Указ. соч. – С. 94–96.

«До редакції “Чорноморської комуни” тулилися і старі корифеї одеського українства — академік Михайло Слабченко, професор Михайло Гордієвський». І якщо М. Є. Слабченка «...цікавило нове покоління українців, яке українізувало одеську пресу і одеське життя», то «...Гордієвський став навіть співробітником і надрукував у “Шквалі” кілька статей на педагогічні теми. Він був блискучий стиліст і його українська мова була ясна й прозора, а зміст статей глибокий і цікавий»⁴⁹.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація в сфері вищої освіти почала кардинально змінюватися. В умовах утвердження в СРСР тоталітаризму, посилювався тиск на історичну науку. Розгром наукової школи академіка М. Є. Слабченка, звинуваченого у належності до «Спілки визволення України» (СВУ), завдав удару по розвитку україністики в Одесі. Підозри, наклепи, звинувачення і арешти стали невід’ємною частиною життя багатьох представників інтелігенції, особливо дореволюційної генерації. До її числа належав також М. І. Гордієвський. Офіційно про вихід з партії есерів він заявив в пресі лише у 1925–1926 рр. і тому за визначенням ДПУ належав до категорії «неблагонадійних» викладачів за якими здійснювався постійний нагляд.

Аналізуючи інформаційно-аналітичні матеріали Одеського окрвдділу ДПУ, Ю. Антипов зауважив, що М. І. Гордієвський і М. Є. Слабченко належали до таємного «Братства української державності», інформація про яке начебто є у справі «СВУ». Саме ж «Братство» не було лише вигадкою слідчих, а реально існувало в радянській Україні під керівництвом С. Єфремова⁵⁰. В статті про представників масонства в Одесі дослідник В. Савченко писав про приналежність до одеських масонів професорів М. Гордієвського, М. Слабченка, Б. Цомакіона⁵¹.

У 1933 р. на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту було відновлено роботу Одеського університету. Лише через рік у його складі з’явився в якості самостійної одиниці історичний факультет. Однією з п’яти створених на фа-

⁴⁹ *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 238; «Шквал» — додаток до газети «Чорноморська комуна», виходив у 1920–1933 рр.

⁵⁰ *Антипов Ю.Ф.* Указ. соч. — С. 94.

⁵¹ *Савченко В.А.* Масонские тайны Одессы // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Одесса: Изд-во «Optimum», 2006. — С. 76.

культеті кафедр була кафедра історії стародавнього світу. На ній посаду професора стародавньої історії посів М. І. Гордієвський. Він продовжував також залишатися професором педагогіки.

Крім викладання загальних і спеціальних курсів, М. І. Гордієвський зосередився на вивченні рабства у стародавньому Римі і працював над рукописом майбутнього дослідження. Впродовж 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатися осторонь кон’юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів факультету все тісніше пов’язувалася з більшовизацією історичної науки, що супроводжувалася посиленням адміністративного тиску на істориків. Соціальне походження і політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці фахової кваліфікації вчених, їх можливостей працювати у наукових установах, вищих навчальних закладах. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв прояви вільнодумства.

Не маючи можливості відмовитися від послуг старої когорти викладачів, партійне керівництво ОДУ все ж прагнуло якнайшвидше замінити їх новими радянськими кадрами. Дедалі частіше на партійних зборах університету лунали прізвиська М. Гордієвського, Є. Загоровського, М. Розенталя, О. Сухова, Б. Варнеке та інших. Викладачам закидалося їх некомуністичне минуле, участь в українізації, виховання і формування як спеціалістів за царських часів, чіплялися різні політичні ярлики і постійно наголошувалося на необхідності стежити особисто за ними і їх науково-педагогічною роботою. Наприклад, на партзборах ОДУ від 25–27 лютого 1937 р. при обговоренні рішень лютневого пленуму ЦК КП(б)У знову звучало прізвисько М. І. Гордієвського як колишнього есера і націоналіста⁵². Загальні партзбори університету на засіданні від 23 вересня 1937 р. вказували на особливу засміченість викладацького складу історичного факультету, називаючи серед інших і М. І. Гордієвського як колишнього члена Центральної Ради, українського есера-націоналіста⁵³. Зверталася увага на викладання історії в умовах критики схеми історичного процесу М. Покровського та пропонувалося пильно стежити за викладачами І. Сероглазовим, М. Петринським, Є. Загоровським і М. Гордієвським⁵⁴.

⁵² ДАОО, ф. 20, оп. 4, спр. 44, арк. 25.

⁵³ Там само, спр. 94, арк. 44.

⁵⁴ Там само, оп. 3, спр. 67, арк. 6.

Якщо до 1937 р. кадрові чистки торкалися професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів переважно у вигляді виключення з лав партії та звільнення з роботи, то з початком «великого терору» 1937–1938 рр. сумнозвісна більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох «непотрібних» радянській владі викладачів, яких вважали реальними чи потенційними ворогами. Шквал репресій охопив і Одеський університет. Десятки його викладачів було репресовано як «буржуазні націоналісти», «шпигуни», «шкідники» тощо. Окремих професорів слідчі НКВС перетворювали на керівників сфабрикованих контрреволюційних організацій, а маніакально хвора уява породжувала безглузді вигадки про ворожість до радянської влади і постійне бажання завдати їй шкоди. Трагічна доля спіткала і М. І. Гордієвського.

Розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР № 83798 від 1 вересня 1937 р. зобов'язувало органи НКВС «негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи по есерах...»⁵⁵. Вже 8 вересня 1937 р. співробітники Одеського морського прикордонного загону заарештували дев'ять осіб, які в минулому належали до партії есерів⁵⁶. У 1938 р. слідчі почали фабрикацію «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Одними з перших по цій справі заарештували викладача історії університету М. Петрінського та викладача історії педінституту Л. Стрижака⁵⁷. Організацію нібито заснував ще в 1933 р. завідувач кабінетом історії медінституту В. Арнаутів⁵⁸. Під тиском слідчих М. Петрінський «зізнався», що завербував до організації лікаря обласної лікувальної комісії й викладача медінституту Ю. Каплана⁵⁹, а той, у свою чергу, зізнався, що «завербував» викладача історії, колишнього есера У.-Л. Б. Вічика⁶⁰.

Паралельно, у належності до організації звинуватили М. І. Гордієвського. Органи НКВС арештували його 27 березня 1938 р., як «учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації

та за проведення шпигунської роботи». Приводом до арешту стало минуле членство у партії та свідчення ряду осіб, яких слідчі також зробили учасниками сфабрикованої організації⁶¹.

Відомого не лише в Одесі професора педагогіки і стародавньої історії примусили підписати протоколи допитів з десятками прізвищ уявних учасників різних організацій. У справі називалися численні прізвища представників одеської інтелігенції, особливо викладачів педінституту, значна частина яких згодом була репресована. Слідчі ніби захопилися вигадками. Вони приписали М. І. Гордієвському та «його організації» зв'язок з «правотроцькістською організацією», «українськими націоналістами», «меншовиками», «боротьбистами», «російськими есерами», «білогвардійською організацією РОВС», «проведення шпигунської діяльності», «створення повстанських загонів», «встановлення зв'язку з Польщею і польською військовою організацією», «зв'язок з іноземними консульствами через Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців» та низку інших контрреволюційних злочинів. В матеріалах слідства «есерівська організація Одеси» нібито організаційно була пов'язана з Херсоном, Миколаєвом, Ленінградом, Москвою, Ялтою, Харковом, Воронежем, а також Сибіром та Середньою Азією.

У справу викладача ОДУ М. І. Гордієвського та інших обвинувачених в участі у «контрреволюційній есерівській організації» слідчі підшили протоколи допитів і очних ставок А. П. Ключко зі справи 1935 р., хоча він ще тоді був засуджений на 10 років за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі». Справу переглянули на засланні в Кемеровській області у 1937 р. і його розстріляли. У 1938 р. «як учасник есерівської організації» був заарештований інший Г. К. Ключко, проте слідчі не звернули уваги, що обоє Ключки між собою аж ніяк не пов'язані, хоча й мали багато спільних знайомих.

Окремим блоком йшли звинувачення щодо «шкідницького» викладання М. І. Гордієвським на історичному факультеті. Він начебто намагався наповнити курс стародавньої історії шкідливими настановами і практично ніколи не посилався на класиків марксизму. До того ж з метою заплутати студентів у матеріалах курсу, «затримував видачу програм»⁶².

⁶¹ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п, спр. 25243-п, арк. 169–185.

⁶² Там само, арк. 63–64.

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 42, оп. 1, спр. 312, арк. 38.

⁵⁶ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п.

⁵⁷ Там само, спр. 5161-п.

⁵⁸ Там само, спр. 5175-п.

⁵⁹ Там само, спр. 10014-п.

⁶⁰ Там само, спр. 6835-п.

11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі на засіданні, що тривало лише п'ятнадцять хвилин, прийняла рішення про розстріл М. І. Гордієвського з конфіскацією майна. Вирок був виконаний того ж дня⁶³. Репресії було піддано також членів його сім'ї. Зокрема, дружина Олену Оттівну, яка працювала викладачем німецької мови в державному університеті та інституті зв'язку, була арештована⁶⁴. Як в подальшому склалося життя сина М. І. Гордієвського Ігоря, який на момент арешту батька був студентом фізичного факультету ОДУ та доньки Наталії, учениці дев'ятого класу, невідомо.

Питання про реабілітацію репресованого професора в 1989 р. порушив його колишній студент, викладач філологічного факультету ОДУ, пенсіонер Ф. П. Смагленко, який крізь десятиліття проніс пам'ять про яскравого викладача і неординарного у наукових пошуках М. І. Гордієвського. Лише 4 червня 1992 р. Генеральна прокуратура України висновком припинила його справу за відсутністю доказів⁶⁵. На жаль, довідку про реабілітацію так нікому і не надіслали.

Таким чином, викладене вище дозволяє зробити висновок про те, що професор М. І. Гордієвський належить до числа тих осіб, чий імена невинувато замовчувалися і перебували під забороною протягом тривалого часу. Скупі рядки архівних справ характеризують його як непересічну особистість, чесну і порядну людину, яка доклала чимало зусиль для становлення освіти і науки України.

Почавши творчий шлях з вивчення філософії, у 1920-х рр. через різко негативне ставлення радянської влади до цієї науки М. І. Гордієвський був змушений перейти на стезю педагогіки. Життєві реалії 1930-х рр. зумовили до вивчення історії стародавнього світу. Імовірно така розпорошеність інтересів не дала можливості в повній мірі розкрити власний науковий потенціал і досягти вершин у вивченні конкретної проблематики, проте дозволила залишити слід одразу у кількох галузях. Ім'я, ідеї та праці М. І. Гордієвського мають обов'язково повернутися до широкої громадськості України.

⁶³ ГДА СБ України, Одеса, ф. ПС 11831-п, спр. 25243-п, арк. 216.

⁶⁴ Там само, спр. 1056-п.

⁶⁵ Там само, спр. 25243-п, арк. 296.

Олександр Безручко
(Київ)

Доля кінорежисера Гліба Затворницького

Bezrychko O. The fate of Hlib Zatzvornytskyi, a film director.

The article dedicated to dramatic fate of Hlib Zatzvornytskyi, a film director of Kyiv film studio. The author analyzed his creative work as well as the cause of emigration in 1943 and the return home.

До сьогодні про Гліба Дмитровича Затворницького, його життя і творчість, окрім дослідження В. Гайдабури «Театр, захований в архівах»¹ і побіжного згадування в якості автора фільму «Дніпробуд» у другому томі «Історії українського радянського кіно», майже нічого не відомо.

Завдяки поетапному розсекреченню архівних документів, в першу чергу, матеріалів колишнього КДБ УРСР, ми маємо нагоду розкрити чергову «білу пляму» нашої історії. Доля цієї людини була надзвичайно цікава і, в той же час, трагічна. Учень Л. С. Курбаса, В. Е. Мейєрхольда, О. П. Довженка, як митець сформувався в українсько-російському культурному середовищі.

В буремні часи громадянської війни емоційній, творчо обдарованій молодій людині важко зберігати нейтральність щодо політичних подій. Не став виключенням і Г. Затворницький, який «служив у Денікінській армії в Одеському артилерійському юнкерському училищі, де готували кадри на керівні посади Білої денікінської армії»².

Восени 1919 р. разом із групою акторів сімнадцятирічний Г. Затворницький поїхав на гастролі до Одеси й Севастополя. По дорозі додому був арештований органами ВНК «для з'ясування особистості. Згодом доставлений у Київ, де знаходився під слідством протягом місяця, потім був звільнений»³.

Мистецьке життя Г. Затворницького розпочалося в 1919 р. «у організованому мною першому радянському шкільному театрі в якості режисера»⁴.

¹ *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах: Сценіч. мистецтво в Україні періоду німецько-фашист. окупації (1941–1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Худож. Реалії. Люд. долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (*дали* – СБ України), ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 99–100.

³ Там само, арк. 34.

⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73690-ФП, арк. 26.